

Інна Сорока,
студентка магістратури
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **В. М. Титаренко,**
кандидат філологічних наук, доцент.

НАЗВИ БОГОСЛУЖБОВИХ ПРИМІЩЕНЬ ТА ПРЕДМЕТІВ ЦЕРКОВНОГО ВЖИТКУ В ПАМ'ЯТКАХ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XVI – XVII СТ.

У статті досліджено походження назви на позначення релігійних споруд і церковного начиння в пам'ятках XVI – XVII ст., зокрема в Пересопницькому Євангелії, «Ключі царства небесного» та житомирських актових книгах.

Сакральний стиль у період XVI – XVII ст. характеризується розширенням джерельної бази для формування релігійної лексики та збільшенням її кількісного складу. Цей період відзначається українізацією церкви й церковної термінології. [5, с. 93].

Значну увагу дослідженню назв релігійних споруд, організацій приділяли В. Німчук, Н. Піддубна, Н. Пуряєва, Ю. Осінчук та ін.

У пам'ятках цього періоду фіксується значна кількість лексем на позначення назв богослужбових приміщень, церковних організацій, предметів церковного вжитку, зокрема в північноукраїнських текстах виявили такі слова: *храм, церковь, костел, събо(р), монастырь, олтарь, престоль, гробь, моши, катедра, органъ, рызы, крест, злото, образъ, кадило, чаша.*

У пам'ятках XVI – XVII ст. трапляється слово *храм* (ГС, с. 6), *храмъ* (ПЄ, с. 90). *Храм* – це спеціальна освячена споруда з вівтарем, присвячена Богу й призначена для богослужінь і релігійних обрядів. В українській мові функціонує питоме слово з повноголоссям *хором*, але вживається в іншому значенні «великий розкішний або просторий будинок» [СУМ 11, с. 128]. У словнику української мови зазначено, що *храм* – також назва релігійного свята на честь якогось святого або якоїсь релігійної події [СУМ 11, с. 131]. Ця лексема запозичена з церковнослов'янської мови (*храмъ* 'будівля, дім' [14]). Н. Піддубна стверджує, що це значення виникло шляхом такої семантичної трансформації: *храм* – «релігійна споруда, названа іменем якогось святого» → *храм* – «релігійне свято в селі, коли назва храму збігається з назвою дня святого» → *храм* – «будь-яке релігійне свято». Дослідниця вказує: «Із певною детермінологізацією релігійного значення пов'язується розширення семантики лексеми *храм* унаслідок появи лексико-семантичного варіанта «місце, яке викликає почуття глибокої пошани». Реалізація цього лексико-семантичного варіанта в конструктивно зумовлених сполученнях *храм мистецтва* – «місце служіння мистецтву (про театр, музей і т. ін.)» і *храм науки* – «місце служіння науці (про інститут, університет і т. ін.)» завдяки наявності субстантивів-супровідників (культура, наука, мистецтво) призвела до зникнення ядерної семи «об'єкт поклоніння – Бог» і переходу суто релігійного слова *храм* до позарелігійної лексики. Цей приклад є ще одним свідченням динаміки розвитку мовної картини світу, яка, відбиваючи актуальний концепт, окремими своїми

елементами демонструє явище поляризації членів семантичної опозиції й набуттям новим членом стилістичного значення» [6, с. 7].

В аналізованих текстах наявне слово *цѣрковѣ* (АЖГУ 1635, с. 60; ГС, с. 17), *црѣковѣ* (ПЄ, с. 348) і похідні від нього слова, наприклад, прикметник *цѣрковный*, що виступає в ролі означення до назв тих чи інших предметів, осіб і вказує на їх приналежність церкві: *кола цѣрковныѣ* (ГС, с. 36), *слуги цѣрковныѣ* (ГС, с. 34), *столпы цѣрковныи* (ГС, с. 26), *книг цѣрковных* (ГС, с. 60) тощо. Із часом лексичне значення слова розширилося. Якщо спочатку лексема *цѣрква* означала: 1) зієрархієзована релігійна організація духівництва й віруючих, яка об'єднана спільністю обрядів та вірувань, то згодом додалося таке значення: 2) будинок, де відбуваються християнські богослужіння [1, с. 662]. Аналізоване слово активно вживається в прислів'ях та приказках: *добротою й кошма не зіпсує, а лихого й цѣрква не поправить; тільки людей, що Хома в Церкві* [8]; *дзвін людей до цѣркви склика, а сам у ній ніколи не бува* [7]; *образи образами, а цѣрква цѣрковою* [10, с. 208] та інші. Лексема *цѣрковѣ* (ГС, с. 17; ПЄ, с. 348; АЖГУ 1635, с. 60) запозичена, імовірно, праслов'янською (псл. *сьгьку [1, с. 662]) з грецької мови (грецьке *kyrikon* 'божий дім' [3, с. 133]).

Ужите в «Ключі царства небесного» слово *костел* (ГС, с. 18), яке походить від латинського *castellum* 'замок, укріплене місце' [3, с. 133]. *Костел* – релігійна споруда християн-католиків, де проводяться богослужіння. З часу проникнення слова до складу української мови його лексичне значення не зазнало змін.

Трапляються в Пересопницькому Євангелії ще дві назви богослужбових приміщень – *собор* та *монастир*. Лексема *събо(р)* (ПЄ, с. 444) запозичена зі старослов'янської мови (стсл. *съборъ* 'рада, зібрання, богослужіння' [ЕСУМ 5, с. 341]). Слово утворене з префікса *съ-* «з» та основи *-бор* (від 'брати'). *Собор* – головний храм міста або монастиря, де здійснюють соборне богослужіння [11, с. 121]. *Монастырь* (ПЄ, с. 442) – релігійна громада ченців, які об'єдналися на основі спільних релігійних поглядів, володіють належними їм капіталами та землями відповідно до певних норм і правил, уставлених церквою й зафіксованих у певних статутах. На території монастиря, крім церковних і житлових будинків, були ще різні майстерні, адміністративно-господарські будівлі, школи, друкарні тощо. Грецьке *monasterion* означає 'відлюдне житло', яке є похідним від *μονάς* 'самотійність' або *μόνος* 'одинокий' [ЕСУМ 3, с. 506].

Серед унутрішніх атрибутів церкви вживається лексема *олтарь* (АЖГУ 1635, с. 60), *олѣтарь* (ПЄ, с. 98) та похідне утворення – *покрывало великое олѣтарное* (АЖГУ 1635, с. 60). Слово утворилося з латинського *alta ara*, *altare*, яке тлумачиться як 'високий жертовник' [3, с. 133]. У давніх народів місце для жертвоприношень називалося вівтарем. У православ'ї так іменують підвищену східну частину церкви, яка відділена від храму іконостасом, де розміщено престол [11, с. 35]. На сьогодні лексичне значення слова не змінилося, лише відбулися фонетичні зміни: перед *о* з'явився протетичний *в* та *о* змінився в *і* в новозакритому складі.

Фіксується в «Ключі царства небесного» Г. Смотрицького слово *престоль* (божий) (ГС, с. 13) у значенні «гробниця Господня». У сучасній українській

мові лексема *престол*, крім зазначеного значення, має й інші: 1) освячений чотирикутний стіл, який розміщений посередині вівтаря [ЕСУМ 4, с. 566]; 2) символічні значення: чотири пори року, чотири сторони світу; 3) Четвероевангеліє. Уже в ранній Церкві з'явилася традиція покладання мощей під престолами. Лексема походить від церковнослов'янського *прѣстоль*, яке ототожнюється з грецьким *ἡ ὄψια τράπεζα* 'свята трапеза' [там же].

Вищезгадані слова *гробъ* та *моуи* трапляються в Пересопницькому Євангелії. Лексема *гробъ* (ПЄ, с. 434) має старослов'янське походження (стсл. *гробъ*). За Н. Пуряєвою, Гроб (Божий) – це спеціальний стіл, де виставляють плащаницю для вшанування святих [11, с. 43]. Номен *моуи* (ПЄ, с. 466) також запозичено зі старослов'янської (стсл. *моуи* пов'язане зі словом *мочь*, тобто 'міць, сила' [ЕСУМ 3, с. 527]). *Моуи* – це висохлі муміфіковані рештки померлих святих, які зберігаються тривалий час нетлінними та шануються в католицизмі й православ'ї.

У «Ключі царства небесного» наявне слово грецького походження *катедра* (ГС, с. 25) (грецьке *kathedra* 'сидіння, стілець' [ЕСУМ 2, с. 407]), яке вжите в переносному значенні – символ влади єпископа (...*вже по своєму почали тую катедру носити аж под нб̃са* (ГС, с. 25)). Ю. Карпенко стверджує, що в християнстві лексема означала «почесне крісло єпископа в храмі» [2, с. 9]. У наш час ця лексема має й інші значення: об'єднання викладачів у вищому навчальному закладі, або поміст на підвищенні для промовця чи викладача [там же, с. 11]. Отже, слово на сьогодні активно побутує в українській мові з кількома значеннями.

У цій же пам'ятці зафіксовано слово *органъ* (ГС, с. 27), яке також запозичене з грецької мови (грецьке *ὄργανον* 'інструмент, орган', далі з праіндоевропейської **worg-* (**werg-*) «робити» [ЕСУМ 4, с. 209]). Це музичний духовний клавішний інструмент великого розміру, що використовується в католицьких богослужіннях (...*без звоновъ и органовъ б̃га хвалити, и ему славити можемъ* (ГС, с. 27)). У сучасній українській мові слово розширило лексико-семантичну структуру: 1) суспільна чи громадська організація; 2) частина організму, що виконує певні функції [1, с. 639] тощо.

Лексема грецького походження *рызы* (АЖГУ 1635, с. 60; ПЄ, с. 46) (грецьке *φαλόνιο* [ЕСУМ 5, с. 75]) використана в аналізованих пам'ятках у значенні «верхній богослужбовий одяг священнослужителя» [11, с. 136]. Назва *рызы* в сучасній українській мові вживається з кількома значеннями: 1) парадний одяг царів або одяг загалом [9]; 2) металеве оздоблення на іконах, де залишаються відкритими обличчя та руки [там же]; 3) спеціальне пристосування у вигляді дерев'яного жолоба, яким гуцульські лісоруби спускають з гори до низу зрубані дерева [там же]; 4) верхній священний одяг без рукавів із великим вирізом спереду, який схожий на багрянницю, у яку був одягнений Спаситель у час страждань [ЕСУМ 5, с. 75]. Найчастіше лексема вживається в значенні верхнього вбрання священника або металевого покриття на образах. Слово не має загальноприйнятої етимології, хоча є припущення, що воно, можливо, пов'язане з праслов'янським *rězati* 'різати', якщо в цьому корені був довготний дифтонг [ЕСУМ 5, с. 75].

У пам'ятках уживається слово *крѣ^{см}* (золоти^н) (ГС, с. 60), *крѣст* (ПЄ, с. 3). *Хрест* – предмет християнського культу, який уважається священним. В. Німчук зазначає, що сучасне українське *хрест* виникло під впливом вимови й написання імені *Христос* із грецького *christos* [3, с. 134]. За етимологічним словником української мови, ця лексема походить від латинського *Christus* [ЕСУМ 3, с. 86], яке знову ж зводиться до грецького *christos* 'помазаник'. Лексему вжито в багатьох фразеологізмах таких як: *алюр три хрести* [10, с. 20], *ставити хрест* [там же, с. 689], *ані відхреститися, ані відмолитися* [там же, с. 107], *заприсягатися на хресті, доріжки схрестились* [там же, с. 216], *як з хреста знятий* [там же, с. 271], *нести свій (тяжкий, важкий) хрест* [там же, с. 433], *лежати хрестом* [СУМ 11, с. 139], *вводити (ввести) в хрест* [там же] тощо.

У Пересопницькому Євангелії наявне слово *образь* (ПЄ, с. 95), яке має значення «священне зображення». Лексема має праслов'янське коріння (праслов'янське *obrazь* утворене з префікса *ob-* та основи іменника *razь*, що пов'язане з *rězati* 'різати' [1, с. 636]). Термін стосується фотографії, живопису (відбиття у свідомості людини чогось уявного або дійсного), релігії (ікона із зображенням святого), літератури тощо. Н. Пуряєва зазначає, що образ – предмет або священне зображення, яке уречевлює духовне значення й відтворює зовнішню подібність небесних і божественних осіб чи предметів [11, с. 86]. Синонімом до цього слова є термін 'ікона'. За словником української мови лексема *образь* має й інші значення: 1) зовнішній вигляд кого-, чого-небудь; 2) специфічна для літератури та мистецтва конкретно-чуттєва форма відображення дійсності; 3) зображення якого-небудь явища через інше, конкретніше або яскравіше за допомогою мовного звороту, переносного вживання слова і т. ін.; 4) те, що вимальовується, постає в чий-небудь уяві; 5) (філос.) відображення у свідомості явищ об'єктивної дійсності; 6) (жарт.) обличчя; 7) (заст.) картина [СУМ 5, с. 560]. Нині ця лексема є досить уживаною.

Засвідчено в пам'ятках дієслово *кадити* (ПЄ, с. 205) та назва предмету церковного вжитку *кадило* (ПЄ, с. 24), *кадилниця* (АЖГУ 1635, с. 60). *Кадило* – богослужбова посудина, у формі круглої чаші з кришкою на ланцюжках. Обкурювати храм і його частини, священні предмети та людей у храмі димом із спаленого в кадильніці ладану – це й є *кадити*. Цей термін в українську мову запозичений у XII – XIV ст. [4, с. 110]. Походження цього слова є ще й досі недостатньо обґрунтованим, хоча є припущення, що воно походить від грецького *κέδρος*, означає 'кедр', який використовували для кадіння [ЕСУМ 2, с. 338].

Трапляється в Пересопницькому рукописі лексема *чаша* (ПЄ, с. 112). *Чаша* – євхаристійна посудина з підставкою, призначена для євхаристійного вина [11, с. 147], з якої причащаються миряни та духівництво. Лексичне значення слова не змінилося. М. Фасмер виводить етимологію від давньопруського *kiosi* 'кубок' [12]. Лексема вживається в низці фразеологізмів: *пити гірку чашу*,

переповнити чашу [1, с. 265], *ви́пита повна чаша лиха до дна* [10, с. 80], *повна чаша* [там же, с. 762].

Отже, значна частина номенів релігійних споруд та церковного начиння походить із грецької мови (*цѣрковъ, монастырь, прѣстоль, кате́дра, органъ, крѣст, кадило*), хоча трапляються лексеми, запозичені з інших мов (латинської – *костел, о́лтарь*; давньопруської – *ча́ша*; старослов'янської – *събо(р), гробъ, моуи* тощо). Більшість досліджуваних лексем, потрапивши до складу української лексики, не зазнали змін лексичного складу (*костел, събо(р), монастырь, о́лтарь, прѣстоль, гробъ, моуи, крѣст, з́лото, кадило, ча́ша*), але значення деяких із часом розширилося (*храм, цѣрковъ, кате́дра, органъ, рызы, образъ*), окремі слова активно вживаються у фразеологізмах сучасної української мови (*цѣрква, хрест, ча́ша*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий універсальний словник української мови / Уклад. О. Я. Загоруйко. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 768 с.
2. Карпенко Ю. О. Про походження слова «кафедра» / Ю. О. Карпенко // Вивчаємо українську мову та літературу. – № 11 (159), квітень. – 2008. – С. 9-11.
3. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 475 с.
4. Осінчук Ю. В. Історія української богослужбово-обрядової лексики: Монографія / Ю. В. Осінчук. – Інститут укр. мови НАН України, 2009. – 176 с.
5. Осінчук Ю. В. Розвиток церковної лексики у XVI – XVII ст. / Ю. В. Осінчук // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – 556 с.
6. Піддубна Н. В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Піддубна. – Харків, 2000. – 19 с.
7. Прислів'я та приказки про сентенції. – Режим доступу <http://www.ukrtvory.com.ua/pr48.html>
8. Свадебные семейные пословицы из народного векового опыта. – Режим доступу: <http://comcomcompro.io.ua/s23013>
9. Словник української мови. Академічний тлумачний словник. – 1970-1980. – Режим доступу до словника: <http://sum.in.ua>
10. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. Білоноженко, І. Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 788 с.
11. Словник церковно-обрядової термінології / Уклад. Н. Пуряєва. – Львів: Свічадо, 2001. – 160 с.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Трубачева. – М.: Прогресс, 1986 – 1987. – Режим доступу до словника: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-vasmer-term-15462.htm>
13. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561. Дослідження.

Транслітерований текст. Словопоказчик. – К.: Нац. Бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2001. – С. 13-54.

14. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Храм>

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ 1635	Акти Житомирського гродського уряду: 1590, 1635 р. / Уклад. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 252 с.
ГС	Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного / Уклад. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир: Полісся, 2005. – 124 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1982-2006. – Т. 1-5.
ПЄ	Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Уклад. І. П. Чепіга. – К.: Нац. Бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2001. – 703 с.
СУМ	Словник української мови. Академічний тлумачний словник. – 1970-1980. – Т. 1-11.